

ОБИЧАЯТ “ТЕПРЕШ” – ТАТАРСКИЯТ “СОФИНДЕН”

Иван Миглев

Настоящата статия се явява като резултат от дългогодишните ми теренни проучвания, които съм извършвал сред татарското население в Добруджа, включително и сред живеещите в Северна Добруджа, намираща се в границите на днешна Румъния. Представям един емпиричен, суров материал, наситен с жива фактология, с което искам да маркирам практическото проявление на обичая “Тепреш” в някои татарски села на Добруджа, като същевременно направя известни откъслечни съпоставки с християнския поменален обичай “Софинден”.

И тъй като последният, макар да се отбелязва от векове сред българското и останалото християнско население на Добруджа, Бесарабия и Северното Причерноморие, не е регистриран в българския етнографски календар, нито пък в календара на Българската православна църква, то с няколко думи ще охарактеризирам неговата съдържателност и форми на проявление (Попов 1997:)¹.

Сред отбелязващите го, обичаят Софинден е известен още като “*Мъртвия (Мрътвия) Великден*”, “*Мъничук Вилидин*”, “*Одуши*”, “*Разтурни понеделник*”, “*Провуди*” (Державин 1914: 164)².

Сред българите-гагаузи в Бесарабия и Добруджа се знае като “*Кичук Паскелле*”, “*Паскелле докузу*”. Албанците от с. Жвотнево (Каракурт), Болградски район, Украйна, го наричат “*Тхъндъндървара*”.

Софинден се отбелязва на деветия ден от Възкресение Христово, в понеделника след Томина неделя. Той е посветен на разпуснатите от Великден (Цветница, Велики четвъртък) до Спасовден души на умрелите. Главен символ на Софинденската натовареност е обредната подавка, с която се споменава душата на определен починал от негов жив близък. Обредната подавка обикновено включва специално обредно хлебче, наречено “просфорка”, варено жито (коливо), червено яйце, парче козунак, забучена на просфорката горяща свещ, зелен чесън. На някои места към основната подавка добавят чорапи, носни кърпи, кутия цигари, дребни сладки и бонбони, ракия, вино.

Определението, което давам на този обичай, е следното: “*Софинден е поменален ден, посветен на душите на умрелите, за които се раздава храна на гробищата, но той е по-голям от Задушница. Това е Великден на умрелите и Малък Великден за техните живи наследници*”.

Обичаят “Тепреш” е също поменален ден, посветен на душите на умрелите и се отбелязва на гробищата. За разлика от обредната ситуация при погребение, когато на гробищата отиват само мъже, на Тепреш жените са

тези, които извършват определени обредно-ритуални и молитвени действия на гробищата, а мъжете, ако има такава практика, отиват в селската джамия. (Миглев 2001: 23; 28).

Традицията да се извършват поменални действия на този ден на гробищата в памет на починалите не е съвсем сходна в отделните татарски села на Добруджа и Североизточна България. Тъй като принудително преселените от Крим татари са от различни краища на полуострова, настанявайки се в Добруджа, те съхраняват своите етнографско-групови особености в народната култура, обичаи, традиции и вярвания, диалект, поминъчно-занаятчийски умения, етническо самоопределение и самоназвание и т.н. Макар и трудно, въпреки 150-годишното си присъствие в региона и особено настъпилите през последните 20 години демографско-етносни и етнографски преплитания сред мюсюлманското население, и днес татарите се самоидентифицират като “*ногай*”, “*тати*”, “*керишлер*” (Керч), “*орлулар*”, “*татар шенгенеси*”, татарски цигани и др. (Антонов, Миглев 1998: 356).

Сред изброените групи отбелязването на Тепреш не е еднозначно. Това се отнася както за пространствено-времевите, така и за обредно-ритуалните характеристики на поменалния ден.

Например при татарите от гр. Вятово, Русенско, Тепреш не е много познат като поменален обичай, а с тази дума се означава времето, когато узреят дините по бостаните и в семействата се разнасят цели каруци от плодовете. Това население се самоопределя като *тати*. Според енциклопедията “Народите на Русия”, татите са една от субетничните групи татари, населяващи Кавказките държави, Иран, предпланинските части на полуостров Крим (НР 1994: 327–331).

Като изключим първия следногодишен празник, чиято вариативност зависи от мюсюлманския календар, за татарите в Добруджа първият обичай във вековната народна традиция е пролетно-обновителният обичай “Наврез”. За разлика от народите на Иран и Средна Азия, където Наврез се отбелязва в деня на пролетното равноденствие, за татарите този ден настъпва към момента, когато изпод земята се покажат първите минзухари. Тогава момчетата от 7–8 до 14–15-годишна възраст обикалят къщите на селото и със специална песен и ритуални действия съобщават радостната вест, че пролетта е дошла. Има татарски села, където обичаят Наврез не е традиция, а за предвестник на пролетта се смята кокичето, горската и полската теменужка (Миглев 1999: 208–215).

Вторият обичай в народния календар е Къдърлез, Гергьовден. Той винаги е на 6 май. Третият обичай е Тепреш. Неговата поменална част се отбелязва през първия петък след Къдърлез. В селата Оногур, Ломница, Капиново и Йовково тези два обичая се отбелязват самостоятелно. Докато Къдърлез се почита от овчари и по-заможни семейства, които колят млади агнета за курбан и канят съседи и приятели за угощаване, Тепреш е традиция, която се отнася за цялото население в споменатите села (Миглев 2001: 23; 28).

В Балчишко и Каварненско (Балчик, Каварна, Топола, Момчил, Батово) тези два обичая са слети в един ден и се отбелязват на Къдърлез. В повечето случаи обредно-ситуативната характеристика на Къдърлез се покрива с тази на българската традиция, с изключение на светейшеската личност на св. Георги.

Друга отличителна черта на тези два празника е тяхната обобщена двупластова насоченост, която ги характеризира и като ден за поменаване на мъртвите, и като ден за веселие и празненство. Обикновено до обяд се извършва поменалната обредност за отдаване почит към мъртвите, а след обяд на близките поляни и горички до гробищата се устройва народна веселба, в която активно участие приемат младите, а по-възрастните са в ролята на наблюдатели, вдъхновители и даващи оценки на множеството състезания и самодейни прояви.

В селата, където обичаят Тепреш се отбелязва самостоятелно, то това става само в първия петък след Къдърлез. Ако обичаят Къдърлез се случи в петък, то тогава Къдърлез и Тепреш се отбелязват заедно, в петъчния, особено важен за мюсюлманите, празничен ден (Миглев 2001: 23; 28).

По сведения за кримските татари от с. Дебово, Плевенско, там също са празнували Тепреш, жените са изпичали *майлъ калакай* и други традиционни ястия. След обяд са се устройвали увеселения и спортни игри. Мъжете са посещавали джамията, но не се споменава за поменална обредност, която жените извършват на селските гробища (Ташева 1975: 72–75).

Интерес представлява фактът, че както Софинден не е включен в календара на Българската православна църква и мнозина свещеници, макар да извършват литургии по гробищата, го наричат "езически", така и Тепреш няма място в календара на мюсюлманските религиозни празници. Фактически Софинден и Тепреш съществуват без благословията на религиозните институции и в разрез със съответните канони.

За споменатия район обичаят Тепреш се отбелязва само от жителите на татарските села. Турското население в тях и околните села гледат на тази традиционна проява като на нещо, което не е свързано с мюсюлманството и в тази връзка смятат татарите за нечисти мюсюлмани. В интерес на истината трябва да се каже, че след т.н. възродителен процес, по причина на чувството за съхранение на верската си принадлежност, все повече турци се приобщават към отбелязването на обичая, като се учат да приготвят необходимите обредни храни и се вливат към татарите в собствените си села, или отиват при познати татари в съседни села.

Озадачаващ е фактът за липсата на историко-етнографски материали и информация за обичая Тепреш в прародината Крим, откъдето би трябвало да е пренесен. Личните ми впечатления са, че обичаят тепърва започва да се празнува или *възражда* там и то под влияние на преселилите се в Добруджа (Румъния и България) татари.

През последните години Тепреш масово се отбелязва и от преселилите се преди и след 1989 г. татари в Турция, което обикновено става през някоя събота след обичая Къдърлез. Тези събирания имат главно увеселителен характер, с устройването на спортно-развлекателни игри, индивидуални и групови изяви на носителите на татарския фолклор, посещения на гости и ансамбли от Крим, Румъния, България и татари, живеещи в другите градове на Турция. Употребяват се много домашно приготвени храни, безалкохолни и спиртни напитки. В информациите за празника, които се публикуват през следващите дни във вестниците, има и мнения, че всъщност главната идея на този, привнесен от България и Румъния, обичай е татарите от региона да се срещнат веднъж в годината и здраво да се почерпят.

На тези събирания поменалната тематика се споменава дотолкова, доколкото организаторите и официалните гости използват случая да изкажат своята болка, съпричастност и активна гражданска позиция към датата 18 май 1944 г., когато кримските татари са депортирани. След татарите същата участ застига и българите, живеещи на полуострова (Грек, Червенков 1993: 206).

На практика обичаят Тепреш в Турция протича именно във втората му, увеселителна част, тъй като за първата, поменалната, няма условия. Пръснати по големите турски градове, преселниците нямат собствени локализиращи гробища и ако някъде се извършват ритуали за споменаване на починалите близки, чиито гробове са останали по родните села в България, то това става в татарска къща или апартамент, където жителите от квартала се събират, приготвят поменални храни и споменават умрелите.

Не са редки изключения случаите, когато татарски жени, преселени в Турция, идват в родните си села в България да участват заедно със своите съселяни в поменалната обредност на обичая на гробищата. За тази цел те предварително, по съседски и роднински, се информират за деня, в който ще се отбелязва Тепреш. Безвизовият режим, двойното гражданство и регулярно пътуващите автобуси между двете държави в днешно време им дават възможност за по-малко от денонощие да пристигнат в родните си места.

Както в българските опустели села, така и в татарските, броят на събиращите се на гробищата да отбележат паметта на починалите е в границите между 15–40 човека, в зависимост от броя на жителите на съответното село.

Тук ще разгледам обичая “Тепреш” само в първата му, традиционно-поменална част, която се извършва на гробищата.

Пригответоленията за обичая Тепреш започват още в дните след първи май. Във всяка къща се снабдяват с нужните продукти и пособия, необходими за направата на обредните поменални погачи и ястия. Основен символ на татарската поменална обредност, посветена на душите на починалите близки, е обредната погача, наречена *калакай*.

В селищата, където тази практика се спазва, традицията повелява калакаят да се приготвя като прясна питка от брашно, вода, мляко, олио и хлебна

сода. Този начин на приготвяне на поменалната погача съществува до средата на 80-те години, след което някъде, особено в с. Капиново, започват да приготвят калакай с мая за хляб и различни подобрители, които дават по-обемист и привлекателен вид на погачата. В този си вид тя е известна като “майлъ калакай”, мазен калакай, или Тепреш калакай. На татарски *май* означава олио, масло. Той се приготвя от разточени листи, като всеки лист се намазва обилно с олио или овча мас, съхранена за целта от закланото жертвено животно за Курбан Байрам. Така намазаните листи се наслагват един върху друг и не залепват помежду си, като тяхното количество зависи от големината на тавата, в която ще бъдат изпечени. Всички листи се навъртат като гайтан, сплескват се по особен начин, и в такъв вид се наслагват и оформят в тавата. Най-отгоре отново се намазва с олио и върху готовата смес с нож се оформят различни орнаменти от листи на цветя и зелени растения, слънчогледи и фигури, наподобяващи слънчевия кръг, ромбоидни четириъгълници и др.

Всички операции по приготвянето на калакая се извършват в ранни зори, с цел към 10 часа той да бъде готов и да се тръгне за селските гробища. В някои къщи приготвят по два калакая, единият за гробищата, а другият за къщи – за гости и за мъжете, които по това време се събират в джамията.

Освен калакая, за поменалната трапеза на гробищата се приготвят питки, курабии и дребни сладки, готови изделия на сладкарската промишленост, бонбони, ошав от изсушени плодове, компот, айран, безалкохолно. Почти всички семейства приготвят и популярното за татарите *ашуре*, в което трябва да има най-малко седем плода.

През последните години за поменалния ден Тепреш все по-често се колят жертвени животни – курбани, които се дават от преселили се в Турция съселяни, дошли да почетат гробовете и паметта на починалите си близки.

В уреченото време, обикновено към 10.30–11.00 ч., всички жени се събират, като оставят на една страна бохчите с приготвените храни, а самите те се разполагат компактно в северната част на гробищата, за да са обърнати към тях и в посока на Къбле. Отпред сядат възрастните жени и онези, които могат да четат Корана и знаят подходящи за случая молитви. Около тях в полукръг се настаняват останалите в зависимост от времето на пристигането си и от желанието да седнат до своя позната и близка жена. В случаите, когато времето е горещо и слънцето пече, традицията да се сядат в северозападната част на гробищата не се спазва, а се търси сянката на съществуващите дървета и храсти.

В продължение на повече от два часа се четат молитви, *дуа* и отделни *сури* от Корана, като можещите да четат арабски се редуват и в отделните молитви споменават имената на починалите, които са им написани на листче. За всички споменати в молитвите имена се заплаща, в зависимост от техния брой. На няколко пъти се четат молитви и за починалите и погребаните в селското гробище, за които няма кой да се погрижи и да спомене паметта им. Тази поменално-молитвена част от обичая Тепреш в отделните села е различна

в зависимост от броя на присъстващите жени и броя на починалите близки, чиито имена трябва да бъдат споменати.

Някъде съществува практика, в общата поменално-молитвена част да се четат задължителните молитви: *ясин*, *тебарек*, *амме*, *багъшлаганда*, *джума суреси* и други, които са отправени към *Пейгамбера* за душите на посочените в листчетата имена и за всички починали. Другаде изброените молитви са включени в цялостното протичане на поменално-молитвената обредност с насоченост към душите на всички починали, а за споменаването имената на заровените в гробището близки, тази процедура се извършва на гроба на един от тях, след приключването на общата част. Последната практика е още рядко явление, но като че намира все по-голямо приложение, което се дължи главно на пристигащите от Турция съселяни, които искат на техните заровени в гробището близки да бъде обърнато специално внимание. Според местните, последният начин на поменаване душите на починалите не е традиционен и се налага от техните преселили се в Турция съселяни и близки, които чрез даването на курбан демонстрират своите по-големи възможности и благополучие, като правят това с открита набожна помпозност.

След приключване на поменално-молитвената обредност, отбелязващите по този начин обичая Тепреш татари традиционно, в един глас на родния си език, отправят към Всевишния общоселска молитва за дъжд – *джавън дуасъ*. Тази молитва е включена и в празнично-обредната ритуалност, когато обичаят Тепреш е съчетан с отбелязването на обичая Къдърлез. Застанали прави, с протегнати напред ръце и с обърнати надолу длани с полуразперени, присвити пръсти, жените хорово, в приблизително една тоналност, произнасят молитвените слова, като същевременно извършват тръскащи движения на китките си, наподобяващи валене на дъжд.

Обикновено на гробищата присъстват майки с малки деца. В момента на четенето на *джавън дуасъ*, някоя майка изневиделица плисва чаша вода в лицето на детето си, от което то се разплаква. Другите майки извършват същото действие със своите деца. Колкото по-силен е ревът на уплашените деца, толкова по-силни стават гласовете на молещите се жени и отривистите тръскащи движения на ръцете им. След свършването на молитвата, на децата веднага се дават бонбони и дребни сладки, за да бъдат успокоени от неочакваното поведение на майките и близките им.

С молитвата за дъжд завършва поменално-молитвената обредност на обичая Тепреш. Някъде това става около 13 часа, когато местният ходжа от джамията със специално пеене и възгласи обявява края на поменалната част на обичая Тепреш.

Следва разстилане на платчета, черджета и рогозки, върху които се наслаждат приготвените калакаи и други храни. Погачите и останалите хлябове се разчупват и се разпределят между жените, като всяка предлага на останалите да вкусят от нейните гозби. Устройва се обща трапеза, която е посветена на

душите на умрелите, но на нея не се извършват подавания със споменаване имената на починалите близки. Трапезната обстановка и атмосфера са празнични, чуват се весели възгласи, подхвърлят се закачки. Традицията повелява на този ден, посветен на душите на починалите близки, да няма плач и отрицателни емоции. Изключение правят непринудените срещи между местни и близки, дошли от Турция или от други села на Добруджа, които дълго време не са се виждали, или ако през този период е починал някой техен роднина и приятел. Момичета и млади невести разпределят в отделни тарелки или хартии предварително общо приготвени и закупени сладки, бонбони, локум, а в някои случаи – питки и песмет.

След приключване на общата трапеза повечето се разотиват по домовете си, други посещават гробовете на своите починали близки, като някои със специалните молитви споменават имената им, а трети канят роднини и приятели от други села и Турция.

По същото време мъжете приключват своите молитви в селската джамия и устройват обща трапеза.

Преди няколко десетилетия, когато селата са наброявали много жители, голяма част от които младежи, след поменалната част на гробищата е следвала увеселително-развлекателна част в близките гори или в самото село.

За разлика от народната християнска традиция на Софинден, посветен на разпуснатите до Спасовден души на умрелите, които през този период са някъде около локализираното културно пространство, което са обитавали приживе (Васева 1994: 152–169; 2002: 5–40), народно-религиозната поменалност на Тепреш не е свързана с тяхното присъствие на земята. Поменалната обредна ритуалност е посветена на душите на починалите близки, като четенето на молитвите от Корана до голяма степен повтаря класическите религиозни действия, които характеризират и съпътстват правенето на *мевлид* за наскоро починал. Според информаторите обаче, поменално-обредният комплекс, който се извършва на Тепреш на гробищата, не е *мевлид*. Това е една своеобразна трансформация на мюсюлманската обредност, посветена на Пророка, която до голяма степен се подчинява на религиозния канон, но и се различава от него (Филипова 2000: 77; Oztop 2000: 370; Горанов 2004).

В българската историческа литература почти няма публикувани материали за историко-народностната съдба на преселените от Крим татари в България и главно Добруджа. В повечето случаи те са причислявани към турския етнос, включително и по време на периодичните преброявания на населението. Липсват и каквито и да е изследвания на празнично-обредната система, в това число и на обичая Тепреш. През последните години той е споменаван повече в пресата, когато се отразява общонационалният татарски събор Тепреш, който се провежда ежегодно в различни села и градове на Североизточна България.

Въпреки оскъдните публикации, предложеният емпиричен материал и общите ми впечатления от цялостната празнично-обредна система на татарите в Добруджа, дават основание да се направят някои основни изводи и кратка характеристика на обичая Тепреш:

– Във времево-пространствено отношение той се отнася към групата на пролетно-обновителните празници, когато при много народи от Изтока се изпраща старата и се посреща новата стопанска година;

– В годишния календар на народната обичайна система той се вмества в празнично-обредните традиции, посветени на мъртвите, чиято кулминация е времето около Гергьовден, *Къдърлез* и Великден, *Паскелле*;

– Тъй като Тепреш не е включен в официалната религиозна празнично-обредна мюсюлманска система, както и Софинден не е включен в календара на Българската православна църква, нито пък се споменават в светската традиционност, тези два поменални обичая съществуват независимо от законодателните и религиозните институционалности. Те битуват анонимно в народното обичайно право;

– Имайки предвид, че тези два обичая съществуват в ареала на Северното Причерноморие, в равнинните територии от двете страни на Дунав, наречени Добруджа и Буджак (Онгъл, където сега живеят бесарабските българи) и отсъстват като официална засвидетелстваност в прародината на татарите – Крим и в прародината на бесарабските българи – България, неминуемо ни навежда мисълта за някакви териториално-етнически преплитания в празнично-обредната система на живеещите на тези територии народи, пречупени през призмата на съответната професионална принадлежност;

– Тъй като и едните, и другите живеят на територия, която дълги години е била в държавните граници на Румъния, и в която обичаите Тепреш и Софинден (Пашеле морцилор) са признати за официални празници на християни и мюсюлмани (татари), би следвало да се мисли, че те имат нещо общо с румънската държавност и налаганата от нея обичайна система;

– От друга страна, и българските, и татарските информатори твърдо заявяват, че Софинден и Тепреш са техни изконни обичаи, които са наследили от родители и деди, донесени от *Стара България* и от Крим и отхвърлят всякаква идея за повлияност от румънската обичайна система. В подкрепа на тази тяхна позиция застава историческата фактология, която отбелязва, че в годините, когато са живели в Румънско, останалите етноси всячески са се стараели да се *капсулират и по* този начин да се противопоставят на румънската асимилационна политика, която се е проявявала и чрез разселване между тях на колонисти от други краища на Румъния;

– Както българите, така и татарите категорично се противопоставят на идеята за някакво взаимовлияние на двете празнично-обредни системи от времето, когато последните са се преселили в Добруджа до днес. Изключение може би според тях прави обичаят *Къдърлез*, Гергьовден, който се отбелязва

и от едните и от другите, в редица случаи съвместно, по причина на доброто разбирателство помежду им и взаимопомощ при извършване на селскостопанските дейности, особено при *ортакълъка* в овцевъдството;

– Макар да се дават някои трактовки за значението на думата Тепреш, нейният етимологичен заряд не е разшифрован. Народната памет няма отговор на този въпрос. Информаторите казват: *Така сме запомнили – така го наричаме и ние*;

– В последно време се правят опити да се дадат някои определения за нейното значение, но те не почиват на сериозни научни анализи. Така например в пресата, отразяваща празника в Чаталджа, се казва, че преселилите се в Турция татари, просто така, почти произволно, решили да ознаменуват събирането си с думата Тепреш, която означавала оживление, движение. Не по-добре е тълкуванието на думата и от кримско-татарските учени. Тъй като за тях тя почти е нова, те я причисляват към пролетната Гергьовденска празничност, Къдърлез, когато хората се радват на възможността за започване на обновителна селскостопанска дейност и изразяват своята радост във веселие и празненства. Като основен белег на времево-пространственото проявление на този празник се посочва появата на първите житни класове по полята, засети с пшеница, което се споменава като *Тепреш*;

– В най-новите историко-етнографски публикации на татарските учени за празнично-обредната система на кримските татари в автономна република Крим, обичаят Тепреш не е упоменат. Изброени са следните празници и обичаи: денят *Ашуре*, посветен на паметта на загиналите по време на война с *неверниците* синове на пророка Али; Денят на националния траур – 18 май; *Дервиза* – ден на есенното слънчево равноденствие и на отиващата си селскостопанска година; *Йил геджеси* – семеен празник, с който се засвидетелства началото на зимата и се отбелязва на 22 декември; *Ораза Байрам* (Рамазан Байрам); *Курбан Байрам* и *Наврез* – древен празник, ознаменуващ настъпването на пролетта. За деня *Тепреш* няма нито дума (Куртиев 1996).

От направеното изложение на татарския празник Тепреш, вследствие на теренните ми проучвания в Добруджа и от кратките анализи, следва да се направи заключението, че този поменален обичай, считан от неговите носители за *изконно техен*, има твърде сложна и забулена характеристика. Тя е в резултат както на териториално-пространствени, така и на демографско-етнически наслагвания, с които историческото време е белязало народите, живели и съжителствали от двете страни на р. Дунав. Това историческо време едва ли се заключава в периода от последните 150 години. То навярно има домюсюлмански характер и е вследствие на наследената от много народи вековна традиция за отдаване почит на починалите близки през годината и преди всичко през пролетното пробуждане на природата и очистителната карма на човешката душа. Тази комутативност задължително се пречупва през призмата на представите за *Отвъдното* и неминуемата необходимост от поддържане на връзка с него, което става чрез неговите посредници – починалите близки.

Врѓх на тази сакрална връзка между живи и умрели за татарите е поменалният ден Тепреш.

ИНФОРМАТОРИ:

с. Капиново – община Ген. Тошево, Добричка област

1. Найме Зекериева Мехмедова – р. 1932 г.
2. Рѓпкие Аблятипова Серветова – р. 1923 г.
3. Раим Емервелиев Небиев – р. 1927 г.

с. Йовково – община Ген. Тошево, Добричка област

1. Мурвет Абдиминан – р. 1920 г.
2. Невзие Мехмед Емервели – р. 1927 г.

с. Оногур – община Тервел, Добричка област

1. Азис Куртсеид Осман – р. 1929 г.
2. Азиме Фейзула Юмер – р. 1927 г.
3. Пюзекия Вели Айредин – р. 1924 г.
4. Разие Сюлейман Юмерова – р. 1923 г.

с. Топола – община Балчик, Добричка област

1. Алие Асан Демир – р. 1917 г.
2. Кемал Емин Исмаил – р. 1926 г.

с. Ломница – Община Добричка

1. Алийме Абдемин Авамил – р. 1919 г.
2. Наджие Зекериева – р. 1941 г.

ЛИТЕРАТУРА

Антонов, Миглев, 1998: Антонов, С. и Иван Миглев. Татари. Общности и идентичности в България. С., 1998.

Благоев, 2004: Благоев, Г. Курбанът в традициите на българите мюсюлмани. С., 2004.

Васева, 1994: Васева, В. Задушницата като обредна дейност. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. Т. 3, 1994.

Васева, 2002: Васева, В. Задушницата в системата на българските народни обичаи. – Българска етнология, 1, 2002.

Грек, Червенков, 1993: Грек, И и Н. Червенков. Българите от Украйна и Молдова, минало и настояще. С., 1993.

Державин, 1914: Державин, Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии), 1914.

Куртиев, 1996: Куртиев, Р. И. Календарные обряды крымских татар. Симферополь, 1996.

Миглев, 1999: Миглев, И. Обичаят “Наврез” у кримските татари. – В: Турският фолклор в България. Шумен, 1999.

Миглев, 2001: Миглев, И. Празнично-обредна система на кримските татари в Добричко. Дипломна работа във ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”, фак. № 3007, 2001.

НР 1994: Народы России. Энциклопедия. М., 1994.

Попов, 1997: Попов, Р. Български народен календар. С., 1997.

Ташева, 1975: Ташева, М. Татарите в с. Дебово, Плевенско. – Векове, кн. 4, 1975.

Филипова, 2000: Филипова, И. Между света на живите и мъртвите – обредните комплекси мевлид и мевлид на живо у българите мюсюлмани в Тетевенско. – Българска етнология, кн. 1, 2000.

Marian, 2001: Marian, S. Sarbatorile la romani, Vol. III, Bucuresti, 2001.

Oztop, 2000: Oztop, O. Islam da iman ve ibadet esaslari. Istanbul, 2000.